



## بانکداری اسلامی (شیوه نظری)

پدیدآورنده (ها) : مهدوی، حسین

اقتصاد :: نشریه تازه های اقتصاد :: دی ۱۳۷۴ - شماره ۵۰

صفحات : از ۳۰ تا ۴۰

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/577994>

تاریخ دانلود : ۱۴۰۲/۰۳/۱۵

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.



- الگوی ذخایر سپرده های بانکی در بانکداری اسلامی
- تأثیر بانکداری اسلامی بر رشد اقتصادی
- بانک اسلامی یک "بازرگان" است/ تفاوت بانکداری اسلامی با بانکداری غیر اسلامی
- تحلیل و تبیین رابطه همبستگی شاخص توسعه انسانی و شاخص توسعه پایدار و تطبیق این شاخص ها در ایران
- تحلیل مقایسه ای ریسک اعتباری در بانکداری اسلامی و بانکداری متداول
- بررسی اجمالی فضای کسب و کار در ایران در مقایسه با سایر کشورها
- معرفی بانکداری اسلامی به جهانیان
- اوراق قرضه و جایگاه آن در بازار سرمایه کشور (بخش سوم)
- فضای کسب و کار در ایران و سایر کشورها طی سال های (۲۰۱۲-۲۰۰۳) از منظر بانک جهانی
- تحلیل حکمرانی نظام نوآوری ایران بر پایه چرخه سیاست گذاری نوآوری
- بانکداری اسلامی
- بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر (ره)

## عناوین مشابه

- بانکداری اسلامی شیوه نظری
- بانکداری اسلامی؛ شیوه های نظری و عملی
- مدل نظری حل مشکل کژگزینی در عقود مشارکتی بانکداری اسلامی
- تحلیل نظری الگوی نظام بانکداری اسلامی اندونزی (راهبردی برای اصلاح قوانین بانکداری ایران)
- بررسی نظری تأمین منابع ارزان قیمت و کارایی بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف
- بانکداری اسلامی؛ چالش های نظری - عملی و راهکارها
- تحلیل نظری الگوی بانک اسلامی دبی (راهبردهایی برای اصلاح قانون بانکداری ایران)
- بررسی نظری ثبات و کارایی بانکداری اسلامی در مقایسه با بانکداری متعارف
- بررسی کارمزد قرض الحسنه و شیوه های محاسبه آن در بانکداری اسلامی
- تجزیه و تحلیل نظری: بانکداری اسلامی بدون بهره

# بانکداری اسلامی

(شیوه نظری)\* دکتر حسین مهدوی

## مقدمه

مجموعه فعالیت‌ها و عملیاتی که توسط بانک‌ها صورت می‌گیرد، بانکداری نامیده می‌شود. تجهیز و مصرف منابع پس‌انداز جامعه، وصول برات و سفته، صدور ضمانتنامه، گشایش اعتبارات اسنادی و ... از جمله عملیاتی هستند که بانک‌ها انجام می‌دهند. دو عمل تجهیز منابع پس‌انداز جامعه و مصرف آن از جمله اصلی‌ترین عملیات بانکی است که بانک را به صورت یک واحد از واحدهای دیگر اقتصادی متمایز می‌کند. به عبارت دیگر، عملیات تجهیز منابع پس‌انداز جامعه و مصرف آن، هسته اصلی بانکداری را تشکیل می‌دهد و در هر سیستم اقتصادی، بانکداری روی همین هسته پایه‌گذاری شده است. بانکداری اسلامی نیز از این قاعده مستثنا نیست. بانک اسلامی نیز (نظیر بانک‌های دیگر) با استفاده از منابع پس‌انداز گروهی از افراد جامعه، نیاز مالی گروه دیگر را تامین می‌کند. بدین ترتیب، از نقطه نظر اتکای بر منابع پس‌انداز جامعه، تفاوتی بین بانکداری سنتی یا متداول در کشورهای دیگر با بانکداری اسلامی وجود ندارد، لکن آنچه که بانکداری اسلامی را از بانکداری سنتی متمایز می‌کند، همانا ماهیت بانکداری اسلامی است که تفاوت شکلی و ماهوی با شیوه رفتاری در بانکداری سنتی دارد. اصولاً شیوه‌های رفتاری، در روابط حقوقی که بین بانک و مشتری ایجاد می‌شود، تجلی می‌کند. به عبارت دیگر، کلیه عملیات بانکی در چارچوب روابط حقوقی که بین بانک و مشتری بوجود می‌آید، شکل می‌گیرد. روابط ممکن است در شکل مکتوب (نظیر عمل قبول سپرده، اعطای تسهیلات اعتباری، گشایش اعتبارات اسنادی) یا غیرمکتوب (نظیر عملیات حواله وجه، وصول چک، وصول وجوه آب و برق و تلفن و مانند آن) باشد. هر یک از این روابط - اعم از مکتوب یا غیرمکتوب - باید در چارچوب ضوابط و مقررات حقوقی حاکم بر کشوری که بانک در آن قرار دارد، برقرار شود. نظر به اینکه مقررات حاکم در یک کشور متفاوت از کشور دیگر است، لذا شیوه بانکداری در آن کشور نیز تا این حد از شیوه بانکداری در کشور دیگر متفاوت خواهد بود.

در کشورهای اسلامی، از جمله ایران، علی‌القاعده روابط حقوقی حاکم بین بانک و مشتری باید بر اساس موازین اسلامی پایه‌گذاری شوند، یا لافل این روابط حقوقی باید به نحوی تنظیم و اعمال شوند که با موازین اسلامی مغایر نباشند. در نتیجه، تا حدی که این موازین با اصول حاکم بر روابط حقوقی حاکم بر بانکداری در کشورهای دیگر متفاوت باشند، بانکداری در کشور اسلامی نیز باید با آن شیوه بانکداری متفاوت باشد. در واقع، در کشورهای اسلامی، اصول و تعالیم حاکم بر رفتار اسلامی قاعداً بر رفتار و عملیات بانکی نیز حاکم خواهد بود.

نتیجه منطقی ناشی از استدلال فوق، حاکی از این است که آن دسته از عملیات بانکی که تابع اصول و ضوابط مشابهی باشند - چه در محیط اسلامی و چه در محیط غیراسلامی - نباید از یکدیگر متفاوت باشند. نتیجه دیگری که از این بحث قابل استنتاج می‌باشد، این است که آن دسته از رفتارها یا روابط حقوقی بین بانک و مشتری که با موازین اسلامی در تعارض نباشند، در محیط اسلامی پذیرفته شده‌اند. بالاخره، آن دسته از رفتارهای اسلامی که معارض با اصول حاکم در محیط غیراسلامی باشند، در

صفحه ۳۰ / شماره پنجاه / تازه‌های اقتصاد

آن محیط پذیرفته نمی‌شوند. به طور خلاصه، تفاوت‌ها، در اصول و موازین غیرمشترک ظاهر می‌شود. بانکداری اسلامی نیز به همین دلایل با بانکداری متداول در کشورهای دیگر متفاوت است.

بحث بیشتر در این زمینه ایجاب می‌کند که در مورد عبارت "بانکداری اسلامی" به معنی اخص کلمه، تعمق بیشتری بشود. اصولاً بانکداری، پدیده‌ای نوین است که در غرب رایج شده و عمر آن از حدود چهار قرن تجاوز نمی‌کند. ضمناً به نظر نمی‌رسد که در ادوار گذشته، از صدر اسلام تا حدود سه دهه قبل، فعالیتی منسجم به نام "بانکداری اسلامی" در محیط‌های اسلامی بوجود آمده باشد تا شیوه خاصی را برای اینگونه بانکداری تجویز کند.

البته، شیوه‌های رفتاری مشخصی به صورت ابزار تامین مالی (Financing) برای تامین منابع مورد نیاز اهل حرفه و فن، در چارچوب موازین اسلامی وجود دارد که از صدر اسلام تاکنون در جامعه اسلامی متداول بوده و به صورت پراکنده انجام می‌شده است.<sup>۱</sup> طبعاً این شیوه‌ها تعداد کمی از عملیات متعددی است که می‌تواند به صورت منسجم توسط بانک اسلامی انجام شود. به علاوه، طی سه دهه گذشته، اقدامات پراکنده‌ای توسط کشورهای مختلف اسلامی صورت گرفته تا عملیات بانکی خود را بر اساس اصول اسلامی بنا نهند. تنها در کشور ایران،<sup>۲</sup> از حدود ۱۰ سال قبل بانکداری به نحوی طراحی و تدوین شده است که انجام آن با موازین شرع مقدس اسلام مغایرت نداشته باشد. از همین رو، صفت "اسلامی" که صفت مناسبی هم می‌باشد، به این شیوه از بانکداری داده شده است.

در واقع، هنگامی که "شیوه‌های رفتاری اسلامی"<sup>۳</sup> سرچشمه روابط حقوقی بین بانک و مشتری قرار می‌گیرد، نوعی بانکداری فنی و منظم یا بانکداری خاص را ارائه می‌دهد که به آن "بانکداری اسلامی" گفته می‌شود. شاید اگر صفت دیگری یافت شود که هم ویژگی اسلامی و هم ویژگی فنی و منظم را به نحوی از انحا به این نوع از بانکداری بدهد، می‌تواند نام دیگری باشد تا بیان اصطلاح "بانکداری اسلامی" به هر صورت، اطلاق "بانکداری اسلامی" به این شیوه از رفتارهای بانکی نیز چندان از واقعیت بدور نیست. با ذکر این مقدمه، تشریح بانکداری اسلامی بهتر امکان‌پذیر خواهد بود.

## عملیات بانکی

همانطوری که ذکر شد، به مجموعه فعالیت‌ها و عملیاتی که توسط بانک‌ها صورت می‌گیرد، بانکداری گفته می‌شود. اغلب این عملیات در بانکداری سنتی به گونه‌ای "ربوی" است. "ربا" از دیدگاه اسلام در حدی مذموم و ناپسند می‌باشد که در قرآن کریم اخذ آن از جمله گناهان کبیره شمرده شده است.<sup>۴</sup> برای ادامه بحث در این زمینه، ضرورت دارد که بدو "ربای پولی"<sup>۵</sup> تعریف شود، سپس به تشریح چگونگی انجام عملیات بانکی بر اساس بانکداری اسلامی مبادرت شود.

ربا عبارت است از: "گرفتن مبلغ اضافه روی دین محقق، مشروط بر اینکه از قبل شرط شده باشد".

این تعریف، به طور کامل و مفصل تشریح شده است. از اینرو و به منظور جلوگیری از اطاله کلام، تحلیلی از این بابت در این قسمت صورت نمی‌گیرد.

به طوری که ملاحظه می‌شود، تحقق ربا وقتی متصور است که منحصراً روش تجهیز منابع و روش مصرف منابع توسط بانک بر مبنای رابطه حقوقی قرض پایه‌گذاری شده باشد. در نتیجه، اولاً چنانچه این روش‌ها به نحوی طراحی و تدوین و بالاخره اعمال شوند که عملیات تجهیز یا مصرف منابع

ناشی از قرض نباشد، طبعاً این عملیات ربوی نبوده و بالمآل با موازین اسلامی تعارض نخواهد داشت. ثانیاً، چنانچه روش مربوط به تجهیز یا مصرف منابع در چارچوب عقد قرض انجام شود، باید منحصرأ به صورت "حسنة" باشد و بانکداری اسلامی عمدتاً از تجمیع همین ویژگی‌ها بوجود می‌آید.

چنانچه عملیات بانکی به دو دسته "عملیات اصلی" و "سایر عملیات" تقسیم‌بندی شوند، تشریح بانکداری اسلامی با سهولت بیشتری امکان‌پذیر خواهد بود. همانطوری که قبلاً نیز توضیح داده شد، "عملیات اصلی" به طور مستقیم یا غیرمستقیم به جریان مالی بین بانک و مشتری منجر شده و این منابع برای مدتی توسط بانک یا مشتری مورد استفاده قرار می‌گیرد. عملیات دیگری که به جریان منابع مالی از بانک به مشتری یا برعکس منجر نشود، یا اگر به جریان منابع مالی منجر می‌شود، صرفاً به صورت نقل و انتقال بوده و توسط بانک یا مشتری مورد استفاده قرار نگیرد، "سایر عملیات" بانکی را تشکیل می‌دهد. بدین ترتیب، مهمترین ویژگی بارز و برجسته بانکداری اسلامی در این است که "عملیات اصلی" بانکی به نحوی تدوین و پایه‌گذاری شود که "ربوی" نباشد. در اینصورت، بدیهی است که "سایر عملیات" نیز ذاتاً نمی‌تواند ربوی باشد. با این توصیف، اولین تعریف بانکداری اسلامی از این شیوه رفتاری به شرح زیر قابل استنتاج است: "بانکداری اسلامی به آن شیوه از بانکداری اطلاق می‌شود که به وسیله آن، جریان منابع پولی یا مالی بین پس‌اندازکننده، بانک و سرمایه‌گذار، در چارچوب موازین اسلامی و به نحوی برقرار گردد که بین آنها رابطه حقوقی استقراض ایجاد نشود، مگر در شکل حسنة".

جریان منابع پولی و مالی بین بانک و مشتری می‌تواند به طرق مختلف برقرار شود. در هر صورت، منابع پس‌انداز جامعه باید به نحو مناسب و مطلوب توسط بانک‌ها تجهیز شده و در فعالیت‌های مختلف اقتصادی مصرف گردد. از اینرو، چنانچه تصور شود که تمامی این منابع پس‌انداز بتواند به صورت "حسنة" جذب و بکار گرفته شود، ممکن نخواهد بود، زیرا با این شیوه رفتاری، قرض‌دهنده یا پس‌اندازکننده ناچار است از منافع حاصل از فعالیت‌های اقتصادی که در اثر منابع پس‌انداز وی حاصل می‌شود، صرفنظر کرده و تمام منافع عاید قرض‌گیرنده شود. طبعاً، چنین شیوه بانکداری نمی‌تواند به صورت جامع و فراگیر در تمام شیوین اقتصادی جامعه اسلامی موفق باشد.

پس تعریف فوق<sup>۷</sup> کامل نبوده و نمی‌تواند جامعیت داشته باشد. برای دستیابی به تعریف جامع از بانکداری اسلامی، شیوه‌های رفتاری بانک اسلامی در زمینه استقراض، معاملات و همچنین تجهیز منابع ذیلأ تشریح می‌شود.

### شیوه رفتاری در استقراض

از صدر اسلام تاکنون، قرض همواره به عنوان یکی از ابزارهای تأمین مالی برای تأمین منابع مورد نیاز قرض‌گیرنده مورد استفاده بوده و در عین حال، پرداخت قرض به صورت "حسنة" عمیقاً مورد تشویق قرار گرفته و "ریا" مذمت شده است. بر اساس موازین اسلامی، منابع استقراضی، ملک قرض‌گیرنده می‌شود. در واقع، انتقال مالکیت در قرض می‌تواند یکی از ریشه‌های اصلی و شاید تنها منشأ "تحریم" ربا باشد، زیرا بر اساس موازین اسلامی: "قرض، عقدیست که به موجب آن، یکی از طرفین عقد (قرض‌دهنده) مقدار معینی از مال خود را به طرف دیگر عقد (قرض‌گیرنده) تملیک می‌کند که قرض‌گیرنده در انقضای مدت قرض، مثل و یا در صورت

عدم امکان، قیمت آنرا به قرض‌دهنده رد نماید."

مجموعه اتفاقات مذکور در تعریف، پس از انعقاد عقد قرض، به ترتیب معین شده در تعریف رخ می‌دهد. از جمله با انجام عقد قرض، مالکیت مال از ید قرض‌دهنده خارج و به قرض‌گیرنده منتقل می‌شود. به تبع این انتقال، مالکیت منافع مال نیز به مالک جدید منتقل می‌شود. در نتیجه، یکی از دلایل اصلی حرمت "ریا" ممکن است از همین مطلب نیز ناشی شود. تشریح موضوع از این دیدگاه، که در نوشته‌های مختلف کمتر به آن توجه شده است، به درک بیشتر آن کمک می‌کند.

برای روشن شدن موضوع، این سوال مطرح می‌شود که آیا شخص حق دارد از سرمایه یا منابع مالی یا به طور کلی، از اموال شخصی دیگری که از لحاظ مالکیت هیچ ارتباطی با او ندارد، چیزی را تحت عنوان سود، بهره، کارمزد، ربا یا تحت هر عنوان دیگری مطالبه و دریافت کند؟ طبعاً هم سوال تعجب‌آور است و هم پاسخ منفی است، زیرا این عمل به منزله اخذ من غیر حق بخشی از اموال یا سرمایه یا منابع مالی دیگری است که نه تنها منطبق ندارد، بلکه معنی هم نمی‌دهد. به عبارت دیگر، اگر شخص قرض‌دهنده مجاز باشد که از سرمایه یا دارایی یا منابع اشخاص بیگانه‌ای که هیچ ارتباطی با آنها ندارد، مبلغی را مطالبه کند، مجاز خواهد بود که روی سرمایه یا دارایی شخص قرض‌گیرنده (که در اثر عمل استقراض، بین او و شخص قرض‌گیرنده رابطه داین و مدیون بوجود آمده) مبلغی اضافه بر منابع استقراضی خود را (که مالکیت آن پس از قرض به قرض‌گیرنده منتقل شده) مطالبه نماید.

این مطلب به دلیل دیگر نیز قابل اثبات است. نظر به اینکه در استقراض عملاً مالکیت منابع مالی استقراضی و به تبع، ریسک منابع مزبور، و مالاً ریسک عملیاتی که با آن منابع صورت می‌گیرد، از قرض‌دهنده منتزع و به قرض‌گیرنده منتقل می‌شود، لذا چنانچه در اثر بکارگیری منابع استقراضی سودی حاصل شود، طبعاً متعلق به قرض‌گیرنده است که در واقع هم ریسک عملیات را متحمل می‌شود و هم ضامن استرداد اصل مبلغ استقراض است. به همین جهت، بر اساس موازین شرع مقدس اسلام، قرض‌گیرنده هم صاحب سود و زیان ناشی از منابع استقراضی است و هم ضامن رد دین است. در عین حال، این دین با گذشت زمان نیز (مگر در موارد بسیار استثنایی) ساقط نمی‌شود. در نتیجه، هر اتفاقی برای منابع استقراضی پیش آید، مبلغ قرض الزاماً باید در انقضای مدت به قرض‌دهنده مسترد گردد. به دلیل مشابه، در امور تجارت یا تولید، ریسک عملیات تجاری یا تولیدی بر عهده صاحب سرمایه است، اعم از اینکه منشأ سرمایه بکاررفته در این امور، استقراضی باشد یا شخصی. طبعاً و برعکس، در این موارد نیز چون قرض‌دهنده در مدت قرض مالک سرمایه یا منابع نیست، دلیلی هم برای پذیرفتن ریسک و به تبع آن، برای دریافت رقمی روی منابعی که در این مدت متعلق به او نیست، ندارد.

به طور خلاصه، چون در جامعه اسلامی قرض منشأ انتقال مالکیت است، لذا قرض‌دهنده در مدت استقراض نه مالک سرمایه است و نه ریسکی را متحمل می‌شود و در نتیجه، حتی به دریافت چیزی اضافه‌تر از مبلغ اصل قرض ندارد، در حالیکه در جامعه غیراسلامی ممکن است مالکیت منابع استقراضی با عمل قرض منتقل نشود و در نتیجه، در مورد سود یا ریسک در قرض رفتاری متفاوت وجود داشته باشد.

### شیوه رفتاری در معاملات

بر اساس آیه شریفه: "أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا" در قرآن کریم،

می‌کند. اقدامات بانک در این مورد به نحوی صورت می‌گیرد که استرداد منابع سپرده‌گذار خلتی در استمرار عملیات بانکی بوجود نمی‌آورد. بدین ترتیب، با خروج یک سرمایه‌گذار موقت از عملیات بانکی یا در حقیقت عملیات تجاری یا تولیدی، سرمایه‌گذار موقت دیگری جانشین وی می‌شود. این اقدامات، عیناً به منزله فروش تعدادی از سهام بانک توسط یکی از شرکای موقت قبلی بانک و خرید آن توسط شریک موقت جدید می‌باشد. تفاوت این شیوه خرید و فروش در مقایسه با خرید و فروش سهام با شیوه متداول (که در صورت وجود خریدار و فروشنده و توافق آنها معامله صورت می‌گیرد) در این است که بانک برای استرداد یا بازخرید منابع سپرده‌گذار از نقدینگی<sup>۱۰</sup> کافی برخوردار بوده و در صورت فقد شریک موقت، یعنی سپرده‌گذار جدید، بانک اسلامی بلافاصله به صورت خریدار جانشین فروشنده شده و منابع وی را بازخرید می‌کند. مطلب اخیر نیز یکی دیگر از ویژگی‌هایی است که بانکداری اسلامی را از بانکداری متداول در کشورهای دیگر متمایز می‌کند.

از طرف دیگر، استرداد سپرده‌های قرض‌الحسنه یا اصولاً پرداخت طلب اشخاصی که این قبیل سپرده‌ها را به بانک اسلامی قرض داده‌اند، نیز با توجه به موازین اسلامی، به دلیل ماهیت عقد قرض توسط بانک تضمین بوده و هنگام مطالبه طلبکار، با توجه به وجود کفایت نقدینگی، بلافاصله مسترد می‌شود.

به طور خلاصه، بخشی از مجموعه منابع جذب شده در بانک اسلامی به صورت قرض است که بر اساس رفتار اسلامی هم به صورت "حسنه" بوده و هم جزو منابع متعلق به بانک درمی‌آید و بانک اسلامی در این منابع مالکانه دخل و تصرف می‌کند. بخش دیگر منابع به صورت سپرده اصطلاحاً "سرمایه‌گذاری" یا هر نام دیگری جذب می‌شود که ماهیت سرمایه<sup>۱۱</sup> را دارد و بانک اسلامی، در این منابع نیز، به عاملیت سپرده‌گذار، در شکل سرمایه، مالکانه دخل و تصرف می‌نماید. شیوه جذب منابع به صورت سرمایه، که شیوه‌ای کاملاً نوین است، می‌تواند برای جمع‌آوری بخش اعظم از منابع پس‌انداز جامعه بکار گرفته شود.

### شیوه رفتاری در مصرف منابع

منظور از مصرف منابع، بکارگیری آنها در فعالیت‌های مختلف اقتصادی جامعه - اعم از تجاری و تولیدی - است. بدیهی است که هر امر تجاری یا تولیدی از تلفیق عوامل کار، منابع مالی و مدیریت بوجود می‌آید. تامین منابع مالی برای انجام این امور می‌تواند در شکل استقراض یا در شکل سرمایه شخصی باشد. بانک اسلامی، برحسب تعریف، تمام یا قسمتی از منابع مالی مورد نیاز این فعالیت‌ها را تامین می‌کند و طبعاً چنانچه منابع مذکور به صورت استقراض در اختیار صاحب فعالیت قرار گیرد، قرض‌دهنده (که به دلیل قرض، مالک منابع نیست) باید از منافع حاصل از فعالیت چشم‌پوشی کند. در حالیکه اگر منابع به صورت سرمایه<sup>۱۱</sup> تامین شود، منافع حاصله به صاحب سرمایه تعلق می‌گیرد. در عین حال، رفتار منطقی و مطلوب و همچنین عدالت و انصاف ایجاب می‌کند که منابع پس‌انداز جامعه در امور اقتصادی به نحوی مصرف شود که منافع ناشی از فعالیت‌های مذکور به جای اینکه عاید افراد یا گروهی خاص بشود، عاید دارندگان منابع گردد. در غیراینصورت، همانطوری که در بخش تجهیز منابع ذکر شد، مصرف کل منافع پس‌انداز جامعه اولاً به صورت قرض توسط بانک اسلامی امکان‌پذیر نبوده و ثانیاً اقدام به این عمل نیز منطقی و موجه نیست.

● در بانکداری اسلامی، به دلیل وجود ارتباط منطقی بین سپرده‌گذار، بانک و سرمایه‌گذار، این سه گروه در عمده فعالیت‌های اقتصادی جامعه، به نحو کاملاً وابسته، شریک و سهیم می‌باشند.

● جریان منابع مالی از بانک به مشتری و برعکس، می‌تواند به جای ابتدای بر قرض، در شکل سرمایه برای مباشرت در امر تجارت و تولید برقرار گردد.

برخلاف "ربا" که عملی مذموم است، تجارت، یعنی به طور کلی خرید و تولید و فروش کالا و خدمات، که از مصادیق معاملات می‌باشد، امری حلال، صحیح، مطلوب و موجه دانسته شده است. به همین جهت، منطبق حکم می‌کند که پس‌اندازهای جامعه با این شیوه‌های رفتاری صحیح و مطلوب در فعالیت‌های اقتصادی بکار گرفته شده و منافع آن عاید مالک پس‌انداز گردد. در نتیجه، جریان منابع مالی از بانک به مشتری و برعکس، می‌تواند به جای اینکه در شکل قرض صورت گیرد، در شکل سرمایه<sup>۸</sup> برای مباشرت در امر تجارت و تولید برقرار گردد. این مباشرت، به نوبه خود، می‌تواند مستقیماً توسط مالک سرمایه در شکل اصالت یا توسط نماینده وی در شکل وکالت، نمایندگی یا عاملیت باشد. در واقع، اشکال اخیر می‌توانند نقش اصلی و کلیدی را در ساختار بانکداری اسلامی ایفا کنند.

### شیوه رفتاری در تجهیز منابع

همانطوری که قبلاً ذکر شد، بانک بر حسب تعریف، با استفاده از منابع پس‌انداز موجود در جامعه فعالیت می‌کند. به منظور ادامه بحث در مورد موضوع، ضرورت دارد که بدو مالکیت مجموع منابعی که می‌تواند توسط بانک‌ها جذب شود، تعیین شود و سپس نحوه مصرف همین منابع از لحاظ مالکیت مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

بدیهی است که اصولاً مالکیت تأثیری در اصل و ماهیت انواع منابع تجهیز شده ندارد، لکن مالکیت از دیدگاه حقوقی بر شکل منابع تجهیز شده تأثیر داشته و آنرا به دو دسته متمایز تقسیم می‌کند: دسته اول، مجموع منابع تجهیز شده در اشکال استقراضی، یا سرمایه سهام بانک را تشکیل می‌دهد، در حالیکه دسته دوم، مجموع سایر منابع یا سپرده‌هایی را که در اشکال مذکور نباشد، شامل می‌شود. در دسته اول، بانک یا صاحبان آنها، هم مالک منابع سرمایه خود و هم مالک منابع استقراضی می‌باشند و در عین حال نیز تفاوتی بین مالکیت دو منبع نیست.

بدین ترتیب و با توجه به آنچه تاکنون بیان شد، این نتیجه حاصل می‌شود که در بانکداری اسلامی، تودیع‌کننده سپرده قرض‌الحسنه در واقع طلبکار بانک بوده و از دیدگاه حقوقی، مالک طلب خود از بانک می‌باشد و مالک سپرده قرض‌الحسنه یا منابع تلقی نمی‌شود. در حالیکه در دسته دوم، تودیع‌کننده منابع، مالک این قبیل منابع باقی می‌ماند و سپرده وی به منزله سرمایه در کل سرمایه<sup>۹</sup> (به مفهوم وسیع کلمه) بانک اسلامی تلقی می‌شود. بانک اسلامی نیز هنگامی در تجهیز منابع پس‌انداز از جامعه موفق خواهد بود که هم همواره از نقدینگی کافی برای استرداد به موقع منابع برخوردار باشد و هم ریسک عدم استرداد منابع را به حداقل ممکن تقلیل دهد. پس کفایت نقدینگی از دو جهت حایز اهمیت است:

از یک طرف، هنگام مراجعه سرمایه‌گذار برای استرداد سرمایه خود (منابع)، بانک اسلامی این منابع را مسترد یا فی‌الواقع سپرده وی را بازخرید

## ضرورت انجام عملیات در محدوده نظامات پولی و اعتباری

در قسمت‌های قبل، درباره تجهیز منابع مالی و مصرف آن مشروحاً بحث شد، لکن در مورد نحوه یا چگونگی تجهیز و مصرف منابع تحلیلی صورت نگرفت. طبیعت و ذات عملیات بانکداری اسلامی ایجاب می‌کند که این عملیات تحت نظم و قاعده معین انجام شوند، زیرا با توجه به آنچه که تشریح شد، بانک اسلامی محیط عملیات تجاری و تولیدی به مفهوم وسیع کلمه است. از اینرو، منافع گروه‌های ذینفع و درگیر در عملیات بانکی اقتضا می‌کند که رفتار بانک اسلامی رفتاری تجاری باشد. بدیهی است که چنین بانکی با برخورداری از امکانات مالی فراوان، می‌تواند در همه زمینه‌های تولیدی - اعم از فیزیکی، خدماتی و تجاری - محیطی انحصاری را بوجود آورد و طبعاً این اقدام، منافع مصرف‌کننده یا جامعه را با خطر مواجه خواهد ساخت. پس به منظور ممانعت از بروز چنین خطری، شرایطی ایجاد میشود که محیط بانک اسلامی ضمن اینکه ذاتاً به صورت تجاری و تولیدی عمل می‌کند، ظاهراً نقش تجاری و تولیدی را از خود سلب نماید<sup>۱۵</sup>

هم منافع صاحبان منابع و هم منافع جامعه ایجاب می‌کند که بانکداری اسلامی از تجمیع این دو ویژگی بوجود آید، زیرا از یک طرف بانک اسلامی محیطی تجاری و تولیدی به قصد انتفاع است و از طرف دیگر، به دلایلی که متعاقباً توضیح داده خواهد شد، نظیر بانک سنتی، محیطی بانکی است که به صورت واسطه و جوه، به خلق پول - به مفهوم وسیع آن - مبادرت می‌کند. در نتیجه، محیط بانک اسلامی از برآیند این دو شیوه رفتاری بوجود می‌آید<sup>۱۶</sup>

تحلیل بیشتر در باره موضوع نشان می‌دهد که بانک اسلامی نیز نظیر بانک سنتی، هم در میزان حجم پول و اعتبار (که ملاً منافع جامعه به آن مربوط است) موثر واقع می‌شود و هم منافع کلیه طرف‌های تأمین‌کننده منابع بستگی به نحوه عمل آن دارد. عملیات بانک به دلیل دسترسی به حجم منابع وافر پس‌انداز جامعه از یک طرف، و قدرت پول‌آفرینی بانک اسلامی از طرف دیگر، در حجم پول و اعتبار تأثیر دارد، زیرا انجام عملیات بانکی به طور کلی و به ویژه استرداد فوری و عندالمطالبه منابع جمع‌آوری شده توسط بانک اسلامی، توأم با قدرت اعتباردهی آن، به نحوی است که ذاتاً به خلق پول منجر می‌شود. به عبارت دیگر، در عین حال که بانک اسلامی به دلایل قانونی و شرعی همواره و در هر لحظه ملزم به استرداد منابع اولیه تجهیز شده می‌شود، با استفاده از همین منابع، به اعطای تسهیلات اعتباری و خلق منابع ثانویه نیز مبادرت می‌کند<sup>۱۷</sup>. در واقع، با این عملیات، بانک اسلامی همزمان با وجود ادعای بالقوه روی منابع اولیه تجهیز شده، ادعای بالقوه دیگری را بر روی منابع ایجاد شده جدید بوجود می‌آورد که عملاً میزان نقدینگی را افزایش می‌دهد. طبیعی است که چنانچه این امر با نظم و قاعده و جهت‌گیری مشخص و هدف معین صورت نپذیرد، می‌تواند حصول به اهداف و تعادل‌های اساسی اقتصادی را مختل کند. علاوه بر مراتب مذکور، منافع متفاوت و مشترک گروه‌های درگیر در عملیات بانکی - اعم از سپرده‌گذار، گیرنده تسهیلات تجاری و مالکان بانک - مستلزم نظم و ضابطه دادن به این عملیات است.

به طور خلاصه، مجموع عوامل فوق و عوامل محیطی متعدد دیگر که در بانک اسلامی وجود دارد، ایجاب می‌کند که عملیات بانک مزبور بر مبنای اصول معینی پایه‌گذاری شده و تحت ضوابط مشخصی انجام شود. کلیه تمهیداتی که بکار می‌رود تا رفتار بانک اسلامی تحت نظم و شیوه معینی

نتیجه حاصل از تمام تحلیل‌های فوق اینست که بانک اسلامی عمده منابع خود را، تحت هر عنوانی که جذب شده باشد، به صورت "سرمایه" بکار می‌گیرد. طبعاً این امر نیز به نوبه خود، ایجاب می‌کند که بانک اسلامی به صورت مالک سرمایه - اعم از اینکه سرمایه ملکی صاحبان سپرده یا سرمایه ملکی متعلق به خود بانک اسلامی باشد - در فعالیت‌های اقتصادی مباشرت یا مشارکت نماید. تنها با این شیوه رفتاری صحیح بانک می‌تواند با تحمل ریسک فعالیت‌ها، مالک سود یا زیان آنها شود که طبعاً این شیوه رفتاری دقیقاً با شیوه رفتاری اسلامی در این خصوص مطابقت دارد.

## جهت‌گیری در انجام عملیات بانکی

نگاهی عمیق‌تر به موضوع ثابت می‌کند که در بانکداری اسلامی هم صاحب سپرده و هم گیرنده تسهیلات اعتباری نقش مباشر را در فعالیت‌های اقتصادی دارند. این مطلب کاملاً صحیح است، زیرا همانطوری که ذکر شد، بانک اسلامی در مورد مصرف منابع رفتاری عیناً مشابه رفتار بازرگان یا تولیدکننده در عملیات تجاری و تولیدی به قصد انتفاع دارد. تفاوت بین عمل بانک و عمل بازرگان یا تولیدکننده در این است که بانک اسلامی با اتخاذ تمهیداتی (به نحوی که متعاقباً تشریح خواهد شد) از دخالت در بسیاری از زمینه‌ها، به صورت اداری ممنوع می‌شود تا نه تنها موجب اخلال در نظم تجارت و تولید نشود، بلکه منحصراً به صورت تأمین‌کننده منابع، موجب تسهیلات لازم برای واحدهای اقتصادی و اجتماعی باشد.

با توجه به مراتب فوق، هم صاحبان منابع تجهیز شده، یا به اصطلاح "سپرده‌گذاران" و هم استفاده‌کنندگان از منابع مذکور، یا به اصطلاح "گیرندگان تسهیلات اعتباری" ذاتاً شرکاً یا مباشران فعالیت‌های تجاری یا تولیدی می‌باشند که در ظاهر بانک اسلامی (و از دیدگاه وسیع‌تر، صاحبان بانک) یا گیرنده تسهیلات انجام می‌دهد. در بانک اسلامی این شیوه رفتاری یا به طور کلی عملیات بانکی تحت شرایط قصد، زمان، مکان و با نظم و ترتیب و توالی معینی که با موازین اسلامی مطابقت دارد، انجام می‌شود<sup>۱۸</sup> در واقع، در بانک اسلامی، صاحبان منابع یا سپرده‌گذاران برای مدتی که منابع آنها نزد بانک است، به صورت شریک موقت در سرمایه (منابع) بانک درمی‌آیند و همانطوری که ذکر شد، بانک اسلامی در نقش نماینده، منابع آنها را به نمایندگی از طرف آنها، در فعالیت‌های تجاری و تولیدی بکار می‌گیرد و سود و زیان حاصل را، پس از کسر حق نمایندگی خود، در اختیار آنان قرار می‌دهد. برای این منظور، بانک منابع تجهیز شده متعلق به صاحب سپرده را همراه با منابع خود به اصطلاح به صورت "تسهیلات اعتباری" در اختیار گیرنده تسهیلات قرار می‌دهد، یا در حقیقت با ایجاد تسهیلات اعتباری در عملیات تولیدی و تجاری گیرنده تسهیلات با او مشارکت نموده، یا عملیات مزبور را تسهیل می‌کند.

بر پایه آنچه ذکر شد و به طور خلاصه، بانک اسلامی با بکارگیری منابع تجهیز شده، تسهیلات لازم را برای ایجاد، توسعه، تکمیل، راه‌اندازی و ادامه فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی فراهم می‌آورد.

با توجه به مجموعه مراتب فوق، بانکداری اسلامی را می‌توان بدین شرح توصیف نمود: "محیط تجمیع منابع پس‌اندازکننده، سرمایه‌گذار و بانک، به صورت سرمایه، برای سرمایه‌گذاری در امور مختلف به قصد انتفاع، در چارچوب موازین اسلامی، به نحوی که نتیجه حاصل از این سرمایه‌گذاری‌ها، بر اساس تقاضای قبلی، بین آنها تسهیم شود."

این تعریف، کاملاً از تعریف قبلی است، لکن هنوز جامع بنظر نمی‌رسد<sup>۱۹</sup>.

صورت گرفته و از آن طریق حجم نقدینگی جامعه تحت کنترل درآید "سیاست پولی" نامیده می‌شود. بدیهی است که این تمهیدات نیز عموماً در خارج از محیط بانک اسلامی و در محیطی دیگر با نام "دستگاه سیاست‌گذار پولی" یا "بانک مرکزی" طراحی و تدوین شده و در محیط بانک اسلامی اجرا شود.

### تعریف بانکداری اسلامی

با پایان گرفتن بحث در زمینه عملیات بانک اسلامی و اثبات ضرورت ایجاد نظامات پولی و اعتباری، می‌توان تعریف تکامل یافته بانکداری اسلامی را در این عبارت خلاصه نمود: "بانکداری اسلامی عبارت است از محیط تجمع منابع پس‌اندازکننده، سرمایه‌گذار و بانک به صورت سرمایه، برای سرمایه‌گذاری در امور مختلف به قصد انتفاع، در چارچوب موازین اسلامی و نظامات پولی و اعتباری به نحوی که نتیجه حاصل از این سرمایه‌گذاری‌ها، بر اساس تفاهم قبلی، بین اشخاص مذکور تسهیم شود." اکنون تمام مطالبی که قبلاً مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت، در این تعریف مستتر است.

### نتیجه‌گیری و ویژگی‌های برجسته بانکداری اسلامی

نگاهی گذرا به نحوه تامین منابع مالی فعالیت‌های اقتصادی، که بانک اسلامی در آنها سرمایه‌گذاری می‌کند، نشان می‌دهد که سرمایه‌گذار، بانک و سپرده‌گذار هر یک در حد منابعی که در این سرمایه‌گذاری‌ها به کار گرفته‌اند، نیاز مالی فعالیت‌های مزبور را تامین می‌کنند. در نتیجه، بر اساس این شیوه رفتاری، ثمره حاصل از بخش اعظم فعالیت‌های اقتصادی موجود در جامعه - اعم از سود یا زیان - بین سه شخصیت موضوع تعریف و متناسب با سرمایه آنها، یا هر مبنای دیگر که منطقیاً توسط آنها پذیرفته شود، تسهیم میگردد. در مجموع، این سه دسته که پس‌اندازکننده و توزیع‌کننده و صاحب سرمایه<sup>۱۸</sup> بانک را تشکیل می‌دهند، تعداد زیاد و قابل ملاحظه‌ای از افراد جامعه هستند.

در تحلیل نهایی، این نتیجه به دست می‌آید که بانکداری اسلامی وسیله‌ای مطلوب برای تعدیل و توزیع مناسب بخش اعظم درآمد ناشی از فعالیت‌های اقتصادی بین افراد جامعه می‌باشد. این ویژگی، از عمده‌ترین خصوصیات بارز بانکداری اسلامی است که آن را از بانکداری سنتی متمایز می‌کند.

با تعمق بیشتر در مورد موضوع، می‌توان با بیان دیگر اظهار داشت که در بانکداری اسلامی - برعکس بانکداری سنتی - به دلیل وجود ارتباط منطقی بین سه گروه سپرده‌گذار، بانک و سرمایه‌گذار، این سه گروه در عمده فعالیت‌های اقتصادی جامعه به نحوی کاملاً وابسته، شریک و سهیم می‌باشند. همانطوری که ذکر شد، در واقع، فعالیت مشترک مجموعه این سه گروه در فعالیت‌های اقتصادی، عملاً رفتاری مشترک، وابسته و مالکانه است، لذا ماحصل فعالیت آنها پس از تحقق، به هر میزان که باشد، بین آنها تسهیم می‌شود. طبیعتاً این نحوه عمل نمی‌تواند با موازین اسلامی تعارض داشته باشد. بدین ترتیب، سپرده‌گذار مانند مالک بانک از یک طرف، و سرمایه‌گذار مانند مالک بانک از طرف دیگر، در ماحصل فعالیت‌های بانک به مفهوم کاملاً واقعی و منطقی و به نحو وابسته و غیرقابل تفکیک از یکدیگر شریک و سهیم می‌شوند. بدیهی است که چنین وابستگی در فعالیت‌ها، چنان اتحاد و پیوستگی و همبستگی شکست‌ناپذیری را بوجود

می‌آورد که در تاریخ بانکداری جهان بی‌سابقه و بی‌نظیر است. آنچه از این نتیجه‌گیری قابل ذکر می‌باشد، این است که صاحبان چنین بانکی تحت هیچ شرایطی ریسک فعالیت‌های خود را به تنهایی تحمل نمی‌کنند، بلکه ریسک عمده فعالیت‌های اقتصادی کل جامعه بین مجموعه سه گروه تقسیم می‌شود. طبیعتاً سهم افراد مجموعه مذکور از کل ریسک مزبور، بسیار ناچیز و نزدیک به صفر خواهد بود. تحت شرایط چنین محیطی، مطلوبترین نوع بانکداری قابل تحقق است.

مضافاً در چنین شرایطی، بانک اسلامی هیچگاه با ریسک توقف یا ورشکستگی - به مفهوم آنچه در بانکداری سنتی متداول است - روبرو نخواهد شد، زیرا بخش اعظم منابع مالی تجهیز شده در بانک، در شکل سرمایه، ریسک عملیات را متحمل خواهد شد و چنانچه خطری حادث شود، مجموعه منابعی که به صورت سرمایه است، کاهش می‌یابد و خللی در تداوم فعالیت بانک بوجود نمی‌آورد.

برعکس، در بانکداری سنتی که اساس عملیات آن بر روی قرض پایه‌گذاری شده است، ریسک عملیات به نحو مطلوب توزیع نمی‌شود. در واقع، هم صاحبان منابع تجهیز شده و هم مصرف‌کنندگان این منابع بر مبنای روابط حقوقی ایجاد شده بین بانک و مشتری، داین و مدیون بانک می‌باشند. بر این مبنای، سپرده‌گذار به صورت جداگانه و مستقل و فارغ از هر نوع اتفاق مطلوب یا نامطلوب اقتصادی، بانک را مدیون خود تلقی نموده و تحت هر شرایطی بانک را ملزم به تادیه طلب خود می‌داند. در عین حال، بانک به صورت جداگانه و مستقل و فارغ از هر اتفاق مطلوب یا نامطلوب اقتصادی، گیرنده تسهیلات اعتباری را مدیون خود تصور کرده و تحت هر شرایطی وی را موظف به تادیه طلب خود می‌داند. بدین ترتیب، در این سیستم بانکداری، دو ارتباط حقوقی کاملاً ناپیوسته و مستقل بین بانک و سپرده‌گذار از یک طرف، و بین بانک و گیرنده تسهیلات اعتباری از طرف دیگر، ایجاد می‌شود که اولاً، غیرمنطقی و نامشروع بوده و ثانیاً، به دلیل ناپیوسته بودن روابط حقوقی مذکور، هرگونه رویداد نامطلوب یا خطر برای گروه دوم، مستقیماً موجودیت بانک را متزلزل کرده و ملاً منافع گروه سوم یا سپرده‌گذار را با خطر مواجه می‌کند، زیرا همانطوری که ذکر شد، در این محیط، دو گروه سپرده‌گذار و سرمایه‌گذار به صورت کاملاً مستقل و انتزاعی در فکر منافع خود هستند و بانک به تنهایی یا در واقع صاحبان سرمایه بانک، باید کل ریسک حاصل از فعالیت‌های اقتصادی آن را تحمل بکنند. طبیعتاً در چنین محیطی، نامطلوبترین شکل بانکداری قابل تحقق است و این گونه بانک‌ها در هر لحظه با ریسک توقف یا ورشکستگی - به مفهوم آنچه در مورد هر فعالیت اقتصادی دیگر متداول است - روبرو خواهند شد، در حالیکه در بانکداری اسلامی، به دلایل پیش‌گفته، اتفاق چنین وضعیتی نزدیک به محال و شاید هم غیرممکن است.

\* \* \*

پیوست:

### تعریف ربا

ربا چیست و چگونه می‌توان در عملیات بانکی از آن احتراز کرد؟ به طور کلی، تعریف ساده "ربا" عبارت است از: "گرفتن مبلغ اضافه روی دین محقق، مشروط بر اینکه از قبل شرط شده باشد"<sup>۱۹</sup> با توجه به همین تعریف ساده، عملیات بانکداری اسلامی در ایران به گونه‌ای پایه‌گذاری شده است که تحت چنین عنوانی هیچ مبلغ اضافه‌ای از گیرنده تسهیلات اعتباری دریافت نشود. مسلماً برای بررسی بیشتر، باید شرایط حاصل از این تعریف، تشریح شود. از این تعریف، شرایط زیر قابل

استخراج است:

الف) وجود دین محقق.

ب) وجود داین و مدیون مستقل و جدا از یکدیگر.

پ) شرط قبلی برای دریافت مبلغ اضافه نسبت به فرض.

هرگونه دین که از اجتماع شرایط مذکور به وجود آید، از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران، شرایط لازم و کافی برای تحقق "ریای پولی" را دارد، لکن در صورتی که یکی از شرایط مذکور در عمل استقراض وجود نداشته باشد، به "ظاهر" ممکن است عمل استقراض شکل "ربوی" داشته باشد، لکن عملاً "ریا" تحقق نمی‌یابد. به عبارت دیگر، از دیدگاه ضوابط و مقررات بانکداری اسلامی "ریا" تحقق پیدا نمی‌کند مگر با اجتماع سه شرط فوق در امر استقراض.

موضوع فوق، مخصوصاً در این مبحث مطرح گردید تا از دیدگاه مشابهت آن با استقراض در بانکداری سنتی دیده شود. در واقع، شرایط مذکور، عناصر عمده استقراض در شیوه بانکداری سنتی را تشکیل می‌دهند.<sup>۲۰</sup>

بدین ترتیب، آنچه که در بانکداری سنتی روی استقراض یا وام دریافت می‌شود، یا روی سپرده‌ها (که در واقع استقراض بانک از اشخاص است) پرداخت می‌شود، از دیدگاه بانکداری اسلامی "ریا" محسوب شده و دریافت یا پرداخت آن مجاز نیست، زیرا در بسیاری از موارد، تمام شرایط مذکور در امر استقراض یا سپرده‌گیری جمع است.

در عین حال، نبود یکی از شرایط مزبور، موضوع را از شکل ربوی آن خارج می‌کند و در نتیجه، پرداخت مبلغ اضافه توسط گیرنده منابع به تأمین‌کننده آن، در بعضی از اشکال خاص و معمول در بانکداری سنتی، ممکن است در بانکداری اسلامی هم کاربرد داشته باشد بدون آنکه مشمول تعریف "ریا" و ممنوعیت پرداخت و یا دریافت آن گردد. به همین جهت، برای شناخت بانکداری اسلامی در ایران، تحلیل عناصر مزبور و نتیجه‌گیری از این مبحث از اهمیت خاصی برخوردار است.

الف) وجود دین محقق

دین محقق در اثر استقراض یا انتقال مالکیت "پول"<sup>۲۱</sup> از داین به مدیون یا طرق دیگری که مدیون در مقابل داین بدهکار می‌شود، تحقق می‌یابد. در اینصورت، هم مدیون و هم داین شرعاً مجاز به دریافت و پرداخت رقم اضافه و از پیش تعیین‌شده‌ای روی دین نیستند، لکن چنانچه به دلایل مختلف - از جمله دلایل مذکور در بند ب - دین واقعی تحقق نیابد، در اینصورت پرداخت رقم اضافه از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران مشمول تعریف "ریا" نمی‌شود.

ب) وجود داین و مدیون مستقل و جدا از یکدیگر

مستقل و جدا بودن داین و مدیون از یکدیگر، از جمله شرایط بسیار اساسی در استقراض است که فقدان آن، موجب از بین رفتن ماهیت استقراض و در نتیجه، عدم تحقق "ریا" می‌گردد.<sup>۲۲</sup> به عنوان مثال، اعطای وام توسط یک شعبه موسسه بازرگانی متعلق به یک شخص، به شعبه دیگر آن، ظاهراً موجب قرارداد وام بین دو شعبه مزبور است، ولی ذاتاً چنین قراردادی از دیدگاه شرعی، قرارداد تلقی نشده و ربوی محسوب نمی‌شود، زیرا عناصر داین و مدیون، در حقیقت در یک شخص جمع می‌شود. در نتیجه، شخص نمی‌تواند از خود طلبکار یا به خود بدهکار شود. به همین ترتیب، اعطای تسهیلات اعتباری بین دو شرکت متعلق به یک گروه مشخص از سهامدارانی که سهام هر یک از آنها در دو شرکت مساوی باشد، هر چند از دیدگاه اداری و به ظاهر موجب قرارداد استقراض است، لکن از دیدگاه شرعی، داین و مدیون جدا از یکدیگر نیستند. مثال بارز این وضع،

استقراض شعبه یک بانک یا یک شرکت از شعبه دیگر آن است که فقط از لحاظ اداری صورت استقراض به خود می‌گیرد، ولی از دیدگاه حقوقی رابطه تمهد و طلب ایجاد نمی‌کند. در واقع، در تمام این موارد، فقط نقل و انتقال وجوه در درون دو موسسه متعلق به یک شخصیت صورت می‌گیرد و اقدام دیگری انجام نمی‌شود. ویژگی فوق، در بانکداری اسلامی در ایران کاربرد زیاد دارد.

پ) شرط قبلی برای دریافت مبلغ اضافه نسبت به فرض

شرط کردن در قرض برای دریافت بهره یا رقم اضافه نسبت به فرض نیز به نوبه خود از شرایط اصلی تشکیل‌دهنده "ریا" است. بنابراین، چنانچه شرطی برای دریافت رقم اضافه در فرض نشده باشد، پرداختی نیز قاعدتاً صورت نخواهد گرفت و عمل نیز طبعاً ربوی نخواهد بود. با وجود این، چنانچه مدیون شخصاً و با رضایت خود و خارج از عقد قرض، رقمی را به صورت اضافه بر مبلغ اصل وام به داین بپردازد، ضمن اینکه این پرداخت از دیدگاه شرعی نیز تشویق شده است، مبلغ اضافه نیز "ریا" تلقی نمی‌شود. شایان یادآوری است که این موضوع، هر چند به جای خود صحیح است، ولی کاربرد آن بسیار مشکل بوده و در سیستم بانکداری اسلامی در ایران از این روش استفاده نمی‌شود. ضمناً در مورد این شرط لازم به ذکر است که اگر در هنگام عقد قرض، دریافت مبلغی اضافی شرط شده باشد، ولی عملاً این مبلغ دریافت نشود، عمل پرداخت "ریا" تحقق نمی‌یابد. این حالت مانند آن است که عملاً شرطی نشده و دریافتی نیز صورت نگیرد.

بنابراین، نتایج منطقی حاصل از بحث فوق را می‌توان بدین ترتیب مطرح کرد:

الف) "ریا" به نحوی که تشریح و تحلیل شده، از کلیه عملیات بانکی در سیستم بانکداری اسلامی در ایران حذف شده است.

ب) وابستگی کامل داین و مدیون در بانکداری اسلامی در ایران، برای دولت و دستگاه‌های صدرصد دولتی کاربرد مطلوب داشته است، زیرا از دیدگاه شرعی، دولت در کل کشور "شخصیت واحد" تلقی می‌شود، لذا دستگاه‌های دولتی و شرکت‌های صدرصد دولتی تماماً جزو این شخصیت واحد محسوب شده و هرگونه قرارداد استقراض بین این دستگاه‌ها فقط از لحاظ اداری مناط اعتبار است و موجد استقراض واقعی نیست. به علاوه، چون از لحاظ شرعی هم داین و هم مدیون قرارداد، دولت بوده است، لذا دریافت یا پرداخت مبلغ اضافه در این شکل از قرارداد، به صورت نقل و انتقال وجوه (که در دو دستگاه به حساب همان شخصیت واحد صورت می‌گیرد) "ریا" تلقی نمی‌شود.

به عبارت دیگر، چون تمام بانک‌ها - به خصوص بانک مرکزی - دولتی هستند، لذا چنانچه از محل منابع بانک (نظیر سرمایه یا از محل منابع قرض‌الحسنه جاری و پس‌انداز<sup>۲۳</sup> که مالکیت آنها متعلق به خود بانک است) نیازهای اعتباری دولت و دستگاه‌های دولتی تأمین شود، عمل ربوی تلقی نشده و پرداخت یا دریافت رقم اضافه روی مبلغ "به ظاهر" استقراض، فقط موجد ارتباط اداری و نقل و انتقال وجوه بین بانک‌ها و دولت شده و از دیدگاه بانکداری اسلامی در ایران، مجاز خواهد بود.

پ) حذف شرط (ب) فوق‌الذکر از استقراض متداول در بانکداری سنتی، بدون اینکه در ماهیت واقعی بودن دین ناشی از آن (که رابطه صحیح داین و مدیون مستقل از یکدیگر است) خللی وارد آورد، عملاً استقراض را به صورت "قرض‌الحسنه" درمی‌آورد و قرض‌الحسنه، به صورت یکی از انواع تسهیلات اعتباری در بانکداری اسلامی، به همین دلیل اصلی پذیرفته شده و برای مصارف معین (که سایر انواع تسهیلات اعتباری متداول در بانکداری اسلامی کاربرد ندارد) مورد استفاده قرار می‌گیرد.



ت) چون استقراض در شکل تعریف شده و به طریق معمول در بانکداری سنتی، ربوی است و مبلغ اضافه روی آن "ربا" تلقی میشود، لذا تسهیلات اعتباری بانکی در ایران (به استثنای قرض الحسنه) در شکل دیگری مطرح شده است تا عملیات مزبور از شکل ربوی خارج شده و بانک بتواند از عملیات خود سود تحصیل کند.

\*\*\*

### زیر نویس ها:

- ۱) این شیوه‌های تامین مالی به صورت نمونه عبارتند از: قرض الحسنه، مضاربه، اجاره، نسیه یا فروش اقساطی.
- ۲) بانکداری اسلامی در ایران با تصویب قانون، از ابتدای سال ۱۳۶۳ به صورت یک مرحله‌ای و به طور کامل در کل نظام بانکی کشور به مورد اجرا گذاشته شد. این امر در تاریخ بانکداری جهان بی سابقه است. به موجب این قانون، بانکداری اسلامی در ایران، همانند بانکداری سنتی در سایر نقاط جهان، بر مبنای تجهیز پس اندازها و اعطای تسهیلات اعتباری پایه گذاری شده است و امکان هرگونه سیاستگذاری پولی در آن وجود دارد. به عبارت دیگر، در نظام بانکداری اسلامی مورد عمل در ایران، بانکها در نهایت، به عنوان واسطه بین عرضه کنندگان و متقاضیان وجوه عمل میکنند و از این جهت تفاوتی با بانکداری سنتی ندارند، لکن ویژگی اصلی این نظام این است که کلیه عملیات بانکی اش با موازین شرع مقدس اسلام مغایرت ندارد و از همین رو شیوه عمل در این نظام به کلی متفاوت از بانکداری متداول در کشورهای دیگر است.
- ۳) شیوه‌های رفتاری برای بسیاری از امور در اسلام وجود دارد که آنرا متمایز از شیوه‌های رفتاری در همین امور در مذاهب و جوامع دیگر می‌کند. مراسم ازدواج، شیوه روزه گرفتن، آداب وضو گرفتن، ترتیبات نماز خواندن، انجام مناسک حج، روش انجام بیع، روش انجام صلح، هبه و ده‌ها مطلب دیگر از جمله رفتارهایی هستند که بر اساس موازین اسلامی و مطابق یک سلسله مراتب دقیق از کارها انجام می‌شوند. به عبارت دیگر، این امور باید با رفتاری مشخص و عموماً تحت شرایط قصد، زمان و مکان معین و با نظم و ترتیب و توالی معین صورت پذیرند. تغییر هر یک از شرایط قصد، زمان، مکان و ترتیب و توالی رفتار امر مربوط را از مفهوم اصلی و ذاتی خود خارج کرده و طبعاً با موازین اسلامی مطابق نخواهد بود. بدیهی است که جامعه اسلامی به دلیل باور خود در مورد این موازین به هنگام انجام امور مذکور، دقیقاً بر اساس همین موازین عمل می‌کند.
- ۴) دلیل اصلی پایه‌گذاری بانکداری اسلامی در ایران، که یکی از دستاوردهای بزرگ انقلاب اسلامی می‌باشد، حذف این عمل مذموم از فعالیت‌های بانکی است. از همین رو، عملیات بانکی در ایران بر پایه موازین اسلامی به نحوی طراحی و تدوین شده که این عملیات نه تنها از لحاظ شکلی، بلکه از لحاظ ماهوی نیز "ربوی" نباشد.
- ۵) در شرع مقدس اسلام ربای ناشی از معاملات نیز به همان اندازه ربای پولی مذموم و مردود است. بحث در مورد ربای معاملاتی خارج از محدوده این مقاله می‌باشد.
- ۶) کلمه "حسنة" به مفهوم مقبول و پسندیده است که در این مقاله به مفهوم "قرض پسندیده" در اسلام بکار رفته است. قرض هنگامی پسندیده است که بدون قید و شرط بوده و هنگام وصول آن، هیچ مبلغ یا چیز زیادی بر اصل قرض، که مبتنی بر شرط باشد، دریافت نشود. البته قرض‌گیرنده می‌تواند بدون قید و شرط قبلی، چیزی از اموال شخصی خود را علاوه بر اصل قرض، به قرض‌دهنده پرداخت کند. این اقدام از دیدگاه اسلام بسیار پسندیده بوده و مورد تشویق نیز قرار گرفته است.

۷) این تعریف، در مورد برخی از موسسات اعتباری غیربانکی اسلامی مصداق دارد.

۸) در این مقاله، به منابع مالی ملکی شخص سرمایه‌گذار - اعم از این که این منابع توسط خود شخص یا نماینده وی در امور مختلف بکار گرفته شده باشد - سرمایه" اطلاق می‌شود.

۹) رجوع شود به زیرنویس شماره ۸.

۱۰) البته موضوع کفایت نقدینگی، در بانکداری اسلامی در ایران، به دلیل شکل قانونی موجود جهت تضمین و تمهد برای استرداد سپرده‌ها، ذاتاً وجود دارد. اگر این شکل قانونی هم وجود نداشته باشد، موفقیت بانک اسلامی اقتضا می‌کند که نقدینگی لازم توسط بانک اسلامی به میزان مطلوب و رضایت‌بخش برای مجموعه عملیات بانک فراهم شود.

۱۱) رجوع شود به زیرنویس شماره ۸.

۱۲) رجوع شود به زیرنویس شماره ۸.

۱۳) رجوع شود به زیرنویس شماره ۲.

۱۴) برخی از موسسات اعتباری غیربانکی اسلامی نیز در محدوده این تعریف قرار می‌گیرند.

۱۵) این ویژگی، بانک اسلامی را ناگزیر می‌سازد که ضمن حفظ هدف تجاری و تولیدی بودن خود، به صورت واسطه وجوه درآید.

۱۶) به علاوه، با ایجاد تمهیدات دیگر می‌توان امتیازات مالیاتی را که گیرنده تسهیلات از طریق اخذ وام به شیوه بانکداری سنتی تحصیل می‌نماید، با اخذ تسهیلات به شیوه بانکداری اسلامی بدست آورد. بحث و تحلیل این مطلب خارج از موضوع این مقاله است.

۱۷) در این استدلال، فرض بر این است که بانک اسلامی کمتر از صد درصد سپرده قانونی می‌پردازد.

۱۸) در صورت خصوصی بودن بانک، قاعداً تعداد سهامداران زیادی می‌تواند مالک سرمایه بانک شده و از نتیجه عملیات بانک منتفع گردند. در شکل فعلی بانکداری اسلامی در ایران، که دولت مالک سرمایه است، نتیجه فعالیت بانک - چه به صورت مستقیم و چه به صورت غیرمستقیم - عاید کل جامعه، که دولت نماینده آن است، می‌شود.

۱۹) نکاتی که در این جا ارایه شده، نتیجه تحقیقات و نظریات شخصی نویسنده بوده و نظریات رسمی یا فقهی شخص خاصی را منعکس نمی‌کند.

۲۰) البته وثیقه، مدت، تعداد اقساط و سایر شرایط نیز در استقراض وجود دارد که در هر دو روش مشترک بوده و تأثیری در ماهیت استقراض ندارند.

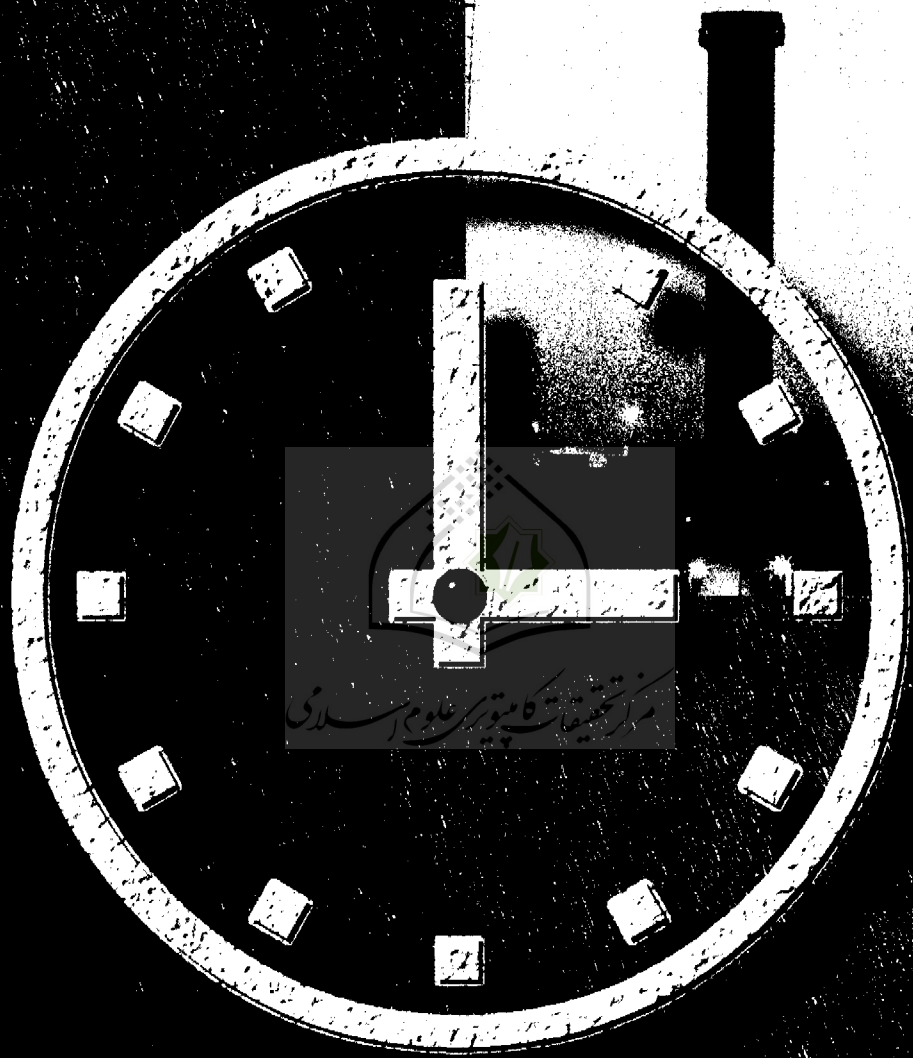
۲۱) البته ممکن است دین به صورت مال یا جنس هم باشد، ولی بحث درباره این شکل از دین، خارج از چارچوب این مقاله است.

۲۲) از دیدگاه اسلامی، پرداخت رقم اضافه روی دین ایجاد شده بین پسر و پدر شاید به دلیل وابستگی کامل پسر به پدر، "ربا" محسوب نمی‌شود، حتی اگر قبلاً نیز شرط شده باشد.

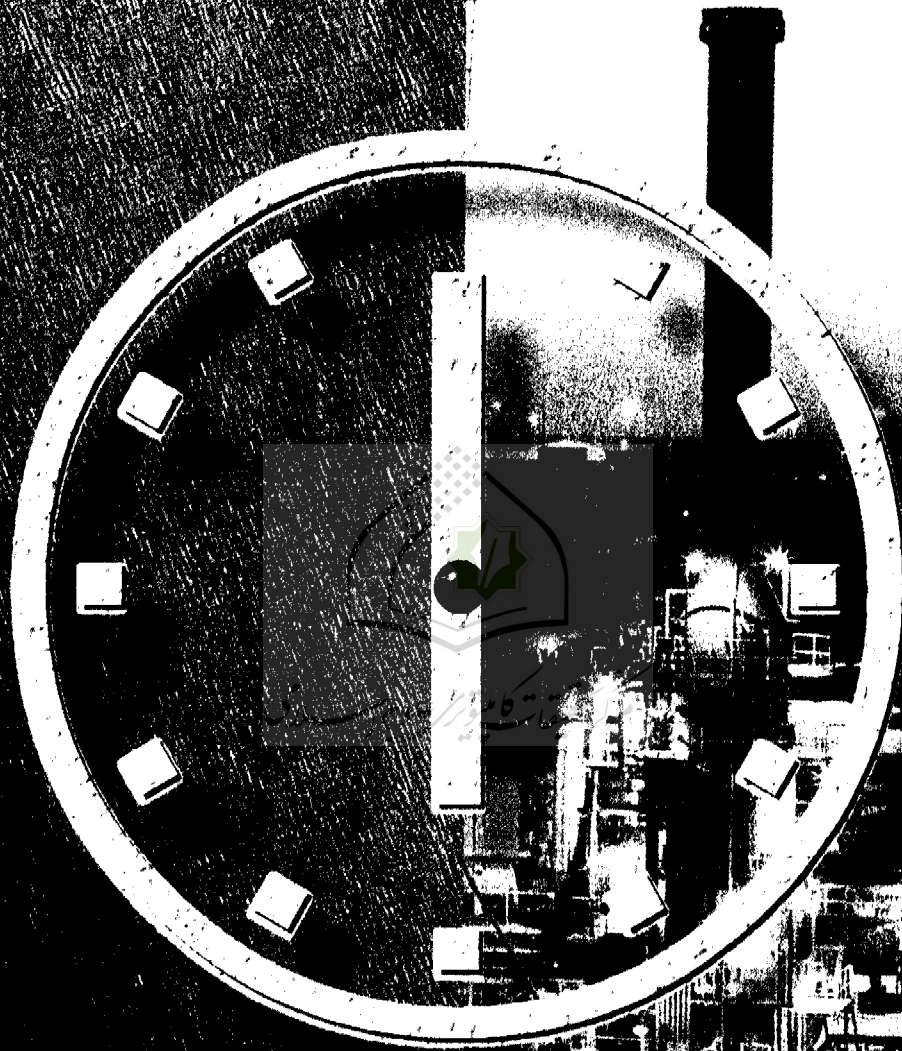
۲۳) تامین اعتبار دستگاه‌های دولتی از محل سپرده‌های سرمایه‌گذاری (که متعلق به سرمایه‌گذاران بوده و بانک وکیل در مصرف این قبیل منابع است) به صورتی که فوقاً مورد تحلیل قرار گرفته، مجاز نیست، مگر این که این قبیل سپرده مالی نیز از محل منابع دستگاه‌های دولتی تشکیل شده باشد، زیرا در این صورت، شخصیت داین مستقل از شخصیت مدیون بوده و رقم اضافه "ربا" خواهد بود.

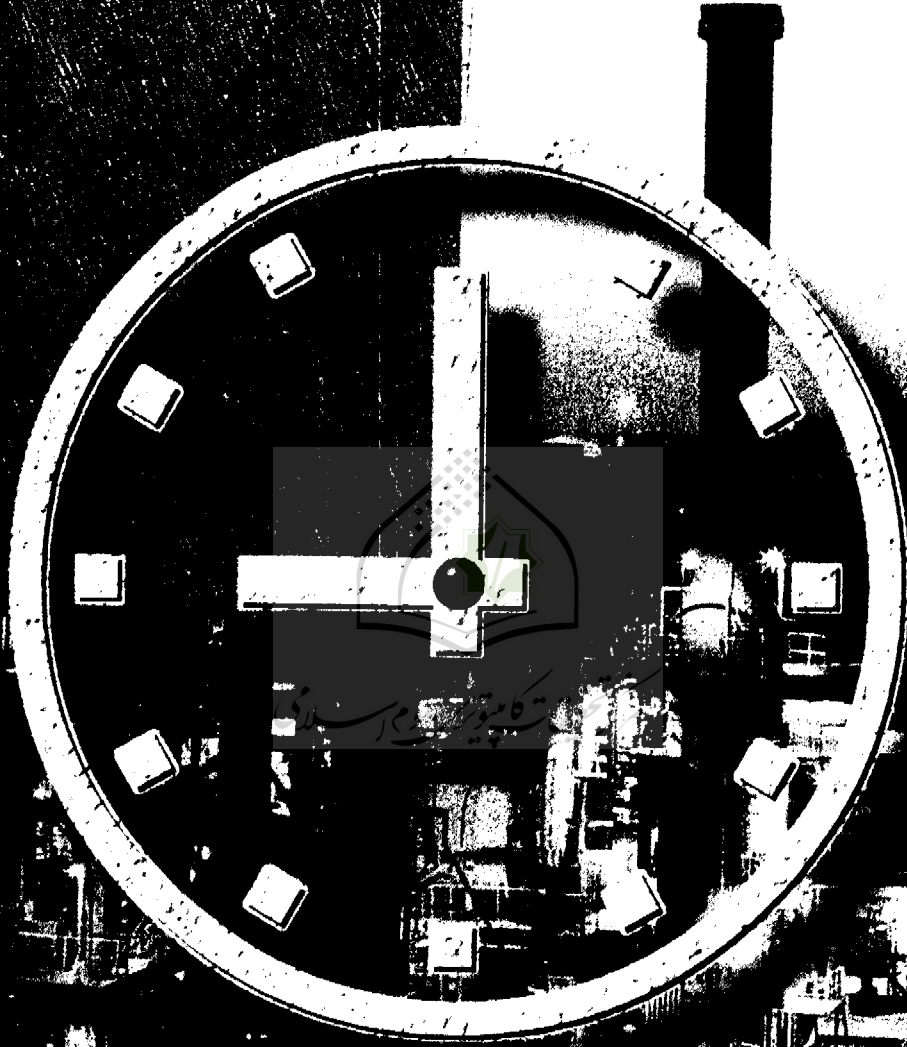
\*\*\*

\* توضیح اینکه، این مقاله قبلاً در مجله روند چاپ شده بود و اینک متن ویرایش شده آن درج می‌شود.

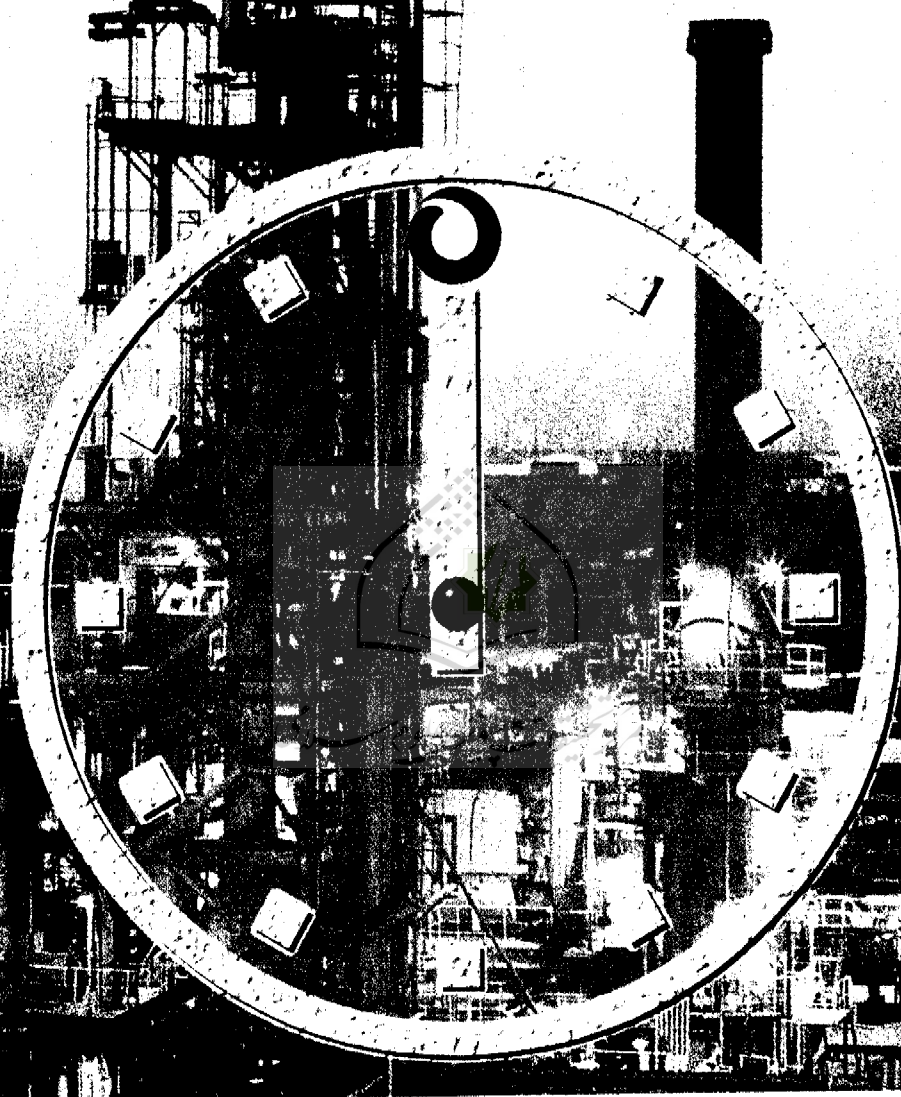


مركز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی





# سرمایه‌های کوچک صنایع بزرگ



## گروه تولیدی

شرکت پاسبان (سهامی خاص)  
تولیدات: لوله، اتصالات، ورق و گرانول پی.وی.سی

شرکت پلاستیک شمال (سهامی خاص)  
تولیدات: انواع ظروف و قطعات پلاستیکی و ظروف ملاتین

شرکت پلاستیکار (سهامی عام)  
تولیدات: انواع ظروف، محافظه، قطعات، فیلم و پرورندهای پلاستیکی و ظروف ملاتین

شرکت تولیدی پلیکا (سهامی خاص)  
تولیدات: لوله و اتصالات سخت پی.وی.سی انواع گرانول پی.وی.سی، انواع پرورندهای و تراستاپ

شرکت پلیمرساز (سهامی خاص)  
تولیدات: قطعات پلاستیکی مهندسی و تحقیق و توسعه

شرکت شیمی بافت (سهامی خاص)  
تولیدات آبی: کیسه و قطعات پلاستیکی

شرکت صنایع لاستیکی سهند (سهامی خاص)  
تولیدات: تمسه نقاله، کپوش، روکشهای لاستیکی، قطعات و مواد لاستیکی و پلاستیکی

شرکت فرآورد ابرود (سهامی خاص)  
تولیدات: سود سوزآور، تی.دی.بی، پی.وی.سی

شرکت فرآورد فارابی (سهامی خاص)  
تولیدات: الیدرید قناریه، تی.او.بی

شرکت لوله شمال (سهامی خاص)  
تولیدات: لوله و اتصالات پی.وی.سی و پلی اتیلن

شرکت کوبن ایران (سهامی خاص)  
تولیدات: نوده صنعتی

## گروه مهندسی و خدمات

شرکت بازرسی فنی و کنترل خوردگی تکین کو (سهامی خاص)  
فعالیتها: بازرسی فنی و کنترل خوردگی

شرکت تعمیر و نگهداری کارخانجات صنایع پتروشیمی - (امپکو/سهامی خاص)  
فعالیتها: تعمیر و نگهداری کارخانجات پتروشیمی

شرکت تعمیر و نگهداشت فارس (سهامی خاص)  
فعالیتها: تعمیر و نگهداری کارخانجات پتروشیمی و سایر صنایع

شرکت حسابرسی و مدیریت پتروشیمی - حمام (سهامی خاص)  
فعالیتها: حسابرسی و مدیریت

شرکت خدماتی عملیاتی پتروشیمی فارس (سهامی خاص)  
فعالیتها: تعمیر و نگهداری کارخانجات پتروشیمی و سایر صنایع

شرکت ساختمان و نصب صنایع پتروشیمی (سهامی خاص)  
فعالیتها: ساختمان و نصب صنایع پتروشیمی

شرکت فرآورد کارون (سهامی خاص)  
فعالیتها: خدمات فنی، مهندسی، مالی و اقتصادی

شرکت مهندسی شیمی نفت (سهامی خاص)  
فعالیتها: مهندسی

شرکت نگهداشت اراک (سهامی خاص)  
فعالیتها: تعمیر و نگهداری کارخانجات پتروشیمی و سایر صنایع

شرکت نگهداشت کاران (سهامی خاص)  
فعالیتها: تعمیرات و نوسازی صنایع

شرکت سرمایه‌گذاری صنایع پتروشیمی  
تلفن: ۸۷۷۱۸۰۹۱ فاکس: ۸۷۷۴۲۷۷